

Horváth Anna

Adalékok Arany János vallásos költészetéhez

*Monda pedig az Úr választott hívének:
Menj, hirdess végromlást a nagy Ninivének. –
(Arany János: Próféta-lomb)*

Arany és a vallás

Arany János költészetében a teológiai hagyomány, a bibliai szöveghelyek konkrét, direkt átvétele nem minden esetben érhető tetten. Nem feltétlenül csak a vallással, a hittel, a lelkeséggel összefüggésben nyúlt a Biblia felé, hanem sokszor az európai kultúra, a művelődés alapszövegeként fordul hozzá, kapcsolta össze verseiben, tanulmányjaiban a hitet és költészetet. Erre a hatástörténeti aspektusra már Riedl Frigyes¹ is rámutatott, hiszen maga a szöveg, mint az egyik legfontosabb írott nyelvi tapasztalatként jelent meg már a költő gyermekkorában is.

Így hát én valék öreg szüleim egyetlen reménye, vigasza; szerettek is az öregség minden vonzalmával, mindig körükben tartottak, s rendkívül vallásosak lévén, e hajlam rám is korán elragadt: az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első tápja gyöngé lelkemnek, s a kis bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár szót nem hallott, nem lévén cseléd vagy más lakóm mint öreg szüleim és én. Azt hiszem a kora komolyság ettől van kedélyemben. Testvéreim nem voltak, más gyermekkel ritkábban volt játszani alkalmam, természetes, hogy a lélek komolyabb irányt vőn. Emellett tanulékonyágom a szalontainagyvilágban némiképp jelenség gyanánt tűnt fel. A zsoltárokat, a biblia vonzóbb részeit – emlékezetemet meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátítottam...²

Maga Arany jelzi a vallás fontosságát Gyulai Pálnak írt, 1855. június 7-i levelében (*Önéletrajz, Levél Gyulai Pálhoz*) – ahogy a kiemelés is mutatja. A levelet tovább olvasva tanúbizonyoságot kapunk a *Biblia* meghatározó szerepéről, de nem minden esetben a vallásos áhítat dominál a visszaemlékezésben – olykor szerepet kap a sajtóságos, Aranyra jellemző humor is:

1 RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 279.

2 *Arany János Leveleskönyve*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Gondolat, 1982, 273.

...is csodámra jártak, s én nem egy krajcárt kaptam egy vagy más produkcióm jutalmául. Többek között apám, ki diákos ember is volt egy kissé, a latin *Paternostert* és *Credot*, csak az egyes szavak értelmét (Jacotot modorában!) magyarázván meg csak, betanította volt – (ez volt produkcióimban a legnagyobb csoda).³

Vagy:

A bibliának nem maradt része olvasatlan, kétszer, háromszor is stb.,...⁴

A későbbiekben forrásként szolgálhattak Shakespeare drámái is. Benyik György *Shakespeare és a Biblia* című tanulmányában⁵ kimutatta, hogy a drámák szövege tanúskodik az anglikán szertartáskönyv ismeretéről, így Arany is meríthetett belőlük a forráshasználat szempontjából a fordítások során.

Arany *Naiiv eposzuk*⁶ című prózai értekezésében tért ki arra, hogy Mohács után mi a költők feladata. Történelmet, bibliai tárgyú költeményeket, erkölcsi tartalmat közvetítő szépirodalmi műveket kell alkotni – kellett volna alkotni – ugyanakkor itt található a magyar irodalom egyik legnagyobb restanciája. Nem létezik a magyarok őstörténetét, eredetét feldolgozó népi eposz, melynek mibenléte önmagától fogva konstruálhatná a nemzeti egységességet, a közös identitás megerősödését, megerősítését. Próbálkozások történtek ennek megalkotására, de sikertelen volt ez a kísérlet – így a költők számára még mindig fogódzót jelenthetnek a vallásos darabok, bibliai ihletettséggű művek. *Zrínyi és Tasso* című akadémiai székfoglaló beszédében ehhez, az általa kijelölt úthoz kívánt csatlakozni: a mély és szerteágazó elemzés egyik fő szempontja a bibliai párhuzamok lesznek. A két költő összehasonlításánál felidézi a zsoltárokból megjelenő formulákat, konkrét szöveghelyeket. Az értekezésben (leginkább az első részben, melyben a Zrínyiász szövege kerül előtérbe, illetve Tasso és Vergilius hatása) vallási tekintetben legszembetűnőbben Zrínyi hangjában, az Istenhez való fohászzkodásban fellelhető zsoltárrészletek követelnek figyelmet. A későbbiekben, *Visszatekintés*⁷ című esszéjében tér vissza arra a megfigyelésre, hogy a magyar nyelv, a magyar nép szóhasználata és a bibliai kifejezések, parabolák legtöbb esetben már annyira összefonódtak, hogy a nép – vallásától függetlenül – használja ezeket a frázisokat:

Tudjuk, a biblia némely szólamai, közmondásai, csak az utóbbi három száz év alatt is, annyira meghonosultak a népi ajkon, hogy eredeti zamatra egyenlőnek vehetjük a többi legmagyarabb kifejezéssel.⁸

3 Uo.

4 Uo., 274.

5 http://epa.oszk.hu/00900/00939/00164/EPA00939_kereszteny_szo_2014_07_01.html

6 A *Koszorú* 1863. évi folyamában jelent meg, illetve később 1879-ben, az Akadémia Könyvkiadó Vállalata által összegyűjtve az *Arany János prózai dolgozatai* címen. A közölt oldalszámok forrása: *Arany János összes művei X., Arany János prózai művek 1.*, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp. Akadémiai, 1962, 264–275.

7 Először a *Szépirodalmi Figyelő* 1861. évi folyamában közölte, majd a későbbiekben a fentebb említett akadémiai összegyűjtésben. Dolgozatomban a következőt használtam: *Arany János összes művei XI., Arany János prózai művek 2.*, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., Akadémiai, 1968, 217–258.

8 Uo., 237.

Vagy a *Bírálatok* című részben megjegyzi, hogy:

Tudjuk, hogy a népnek van némi bibliai képze a gyehennáról, de amint gyűjtőnk leírja (I. 107.) az csak főbb vonásaiban népies, hogy t. i. a kárhozottak nagy tűzben égnék, vagy kádakban, üstökben, forró olvadékban főnek; de a mint ő kiszínezi, s úgyszólván mythológiát teremt, vagy olvasott dolgok beszövése által meghamisítja: ahhoz a népnek semmi köze.

Bibliai tárgyú „szakavatottságáról” tesz tanúbizonyságot a *Hősök és dalok könyve* (*Helden- und Liederbuch*) Frankl Lajos Ágost által közreadott mű bírálata során, mely gyűjtemény Arany nézetei szerint is tartalmazott modern lírai alkotásokat (pl. kiemeli *A főpap* című verset). A bírálatban megjelenik nemcsak a szóbeli vallásosságnak a hagyománya, az általam is említett családi légkörből fakadóan, hanem a mélyebb, már-már teológiai irányultságú értelmezés felé is nyit Arany.

Jelen dolgozatban az általam kiválasztott versekben igyekszem bemutatni a hit megjelenési formáit, illetve ennek lehetséges motivációit. Arany esetében a bibliai motívumok, a biblikus témák – különösképpen az 1850-es évek líráját tekintve – összekapcsolódnak az 1848–49-es szabadságharc veszteség-élményével, de elhamarkodott lenne azt állítani, hogy ez implikálta a vallásosság megjelenését költészetében. Barta János szerint⁹ Aranyban a lírikus mindig egy külső hatás miatt mozdul meg, azaz fel kell támadnia egy bizonyos „kedély-mozzanatnak” a költő lelkivilágában. Ez az érzelmi állapot viszi előre a verseket. (Barta szerint ebből is fakadhat a költemények polifonikus jellege:

9 BARTA János, *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 74–75.

több értelmezési síkot lehet megkülönböztetni, többféleképpen lehet reagálni; de mégis egységes tónussá alakulnak a befogadási aspektus végére.) Annyi mindenesetre megállapítható, hogy Arany életművében a vallásos érzés megjelenése nem jut el a végletekig: nem átfogó élmény, hanem egy-egy mozzanatnak a megragadása zajlik szemünk előtt. Erre példa a *Letésem a lantot*¹⁰ című vers, hiszen nem vonul végig a versen konzekvensen egy transzcendentális vonal, hanem az elhallgatás és a trauma feldolgozásának fázisait szemlélheti a befogadó egy sajátos értelmezési aspektusban. Arany a hatodik strófában idézi fel a bibliai hagyományt: nemcsak a diskurzusjelölők (a három pont) utalnak a krisztusi szenvedés közbeni dialógus hiányára, hanem a megszólalás modalitása is. A megidézett szenvedéstörténet („Jár még föl a halál után...? / Hímzett, virágos szemfedél...? / Szó, mely kiált a pusztaságba...?”) egyfelől eszünkbe juttatja A Niceai Hitvallás ide vonatkozó sorait,¹¹ ugyanakkor Izajás könyvét¹² és János evangéliumát¹³ is. Nem volna nagy jelentősége a kiemelt idézetnek, hiszen Arany valószínűleg ismerte a hitvallást, de a szöveggörnyezetbe ágyazva a lant letételének pillanatába Arany beleszővi a megváltás kétségének pillanatát is. Ahogy egykor Jézus a keresztre feszítés előtt annyit mondott, hogy vegye el tőle az Atya a kelyhet, úgy a versben megszólaló számára is vállalhatatlannak tűnik küldetése. Hiába kapta Istentől ezt a feladatot, nem érez magában elég erőt a szavak tettekre váltásához. Hiszen költőtársainak nagy része – 1850-et írunk – meghalt (utal erre a szemfedél és a temetői kísértetek megjelenítése is). Ahogy a lírai én szólama is pont emiatt tud magányos lenni – árva¹⁴ –, illetve ezáltal kételkedni tud hitelességében. (Lehet, hogy időből kiesett emberré vált, aki már csak kísértetként tudna bolyongani az akkori világban). Azáltal, hogy a versszakban a jelenidejűség manifesztálódik (a most szó miatt), feloldódik az idő korlátai okozta végesség: ebben a tekintetben mintha rájátszás valósulna meg a szentírásban is megjelenő eszkatologikus jövendővárásokra – pl. Dániel könyve – a narrátor kilép a földi dimenzióból s átlép a metafizikai térbe. (Amely „átlényegülés” később szintén megfigyelhető a *Fiamnak* esetében.) Ugyanakkor ez a magatartás jellemző az aranyi lírában felszólaló énré – de

10 Az egyik legmélyebbre ható elemzést a versről Korompay János tette meg (*A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-ódákban*), ezért vizsgáltam csupán a vallásos elemek megjelenését a versben.

11 „Megttestesült a Szentlélek erejéből Szűz Máriától és emberré lett.

Poncius Pilátus alatt értünk keresztre feszítették,
kínhalált szenvedett és eltemették.

Harmadnapra föltámadott az Írások szerint,

fölmént a mennybe...” = <http://uj.katolikus.hu/lelkiseg.php?h=13>

12 Izajás szavai, helyesen így van: A pusztában kiáltónak a szava. Tehát nem az üres pusztába kiált be a próféta, hanem a pusztában levő hírnök kiált bele a süketnek és üres pusztaságnak látszó világba valami nagyon fontosat. Vö: Egy hang kiált: „Készítsetek utat a pusztában az Úrnak, egyengessétek Istenünk ösvényét a sivatagon át” = Izajás 40,3.

13 Vö: Ezt felelte: „A pusztában kiáltó szó vagyok: Egyengessétek az Úr útját”, amint Izajás próféta mondta = János 1,23.

14 „Az árva kifejezés másutt is előfordul a korszak darabjaiban, gyakran önmagára, illetve saját költészetére vonatkozóan: A rab gólya soraiban háromszor szerepel a kifejezés: »Árva gólya áll magában«; »Egy van már csak: ő, az árva«; »Árva madár, gólya madár«; az *Emléklapra* című versben Szendrey Júliára értve: »Mint honleányt, mint özvegy árva nőt«; a *Letésem a lantot* sorában: »Most... árva éneke, mi vagy te?«; 1857-ből a *Balzsamcsepp* című versben: »Az vagy-é még, aki voltál, / Árva szívem, az vagy-e?« = HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Arany János költészetének dialogikus jellege*, http://www.staff.u-szeged.hu/~feher/honlap2/pub/Ujvideki_tanulmanyok_Arany.pdf

magában a személyiségben is tetten érhető –, például több, Tompa Mihályhoz írt levelét is akár ide lehetne kapcsolni.¹⁵

Természetesen – ahogyan Barta is rámutat – ez az átfogó életérzés nem jelenhet meg mindegyik versben, s nem szólaltathat meg minden esetben mély regisztereket. Korábban számos tanulmány vizsgálta a vallásosság, illetve a bibliai motívumok megjelenítését Arany munkáiban. A teljesség igénye nélkül meg lehetne említeni az 1851-es *Ráchel* és *Ráchel siralma* összevetését,¹⁶ a Szondi-töredékek¹⁷ hovatárolhatóságának kérdését vagy a *Keveháza* részletgazdag bemutatását.¹⁸

Felmerülhet a kérdés, mi újat lehet még mondani Aranyról. Megfigyelhető, hogyan változott egy életművön keresztül a költő istenképe: honnan és hová jutott el a gyermekkori, bölcső-vallásoságtól a forradalmi traumát átélve 1882-es haláláig. Az arany istenkép, nem a büntető, ószövetségi istent felidéző transzcendens tapasztalat. Talán nem blaszfémikus Feuerbach tézisét felidézni, miszerint a vallás kivetítés – s Arany esetében is megfigyelhető ez a vonulat. Itt nem arra célzok, hogy Arany vallásossága pusztán képzeletének kivetülése vagy gondolatainak szavakba öntésének folyamatoként írható le, hanem arra az értelmezési aspektusra, hogy tekintve a körülötte kialakult történelmi helyzeteket, Arany vallásos, transzcendens tapasztalata – élménye – mindig is inkább a lelkéből táplálkozva maradt meg kissé rezignáltan, távolságtartóan. Az egyes ember istenképe is változik élete során. Amilyen az emberképe, önazonossága, olyan az istenképe, és ahogyan változik az önazonossága, változik az istenképe is valahol a két véglet között. Mind a történelmi, mind az egyéni istenkép alakulásában az alapkérdés, hogyha Isten isten – akkor lényege el van rejtve előlünk, nem megragadható képekben. S bármit is állítunk róla, csak analogikusan vagy metaforikusan állíthatjuk róla, illetve analogikus metaforákkal.

Fiamnak – Honnan és hová?

A két vers keletkezési idejét tekintve nem is állhatna távolabb egymástól: előbbi 1850-ben keletkezett, míg utóbbi már az idős Arany egyik kései munkája 1877-ből. Két élethelyzet, két idősík és két karakter rajzolódik ki a versekben: a *Fiamnak* esetében óhatatlanul is összekapcsolódik a

15 Arany János – Tompa Mihálynak, 1868. július 5-i levél: „Türni kell, édes barátom a gyötrelmeket is, és azon gondolatot is, mennyi bajt és bút okoznak gyötrelmeink azoknak, kiket szeretünk. Ha nem lehet másképp. Egy szomorú alkalommal vigasztalt engem – nyugtatott legalább – Horatius verse, melynek addig soha sem éreztem annyira mélyen igazságát: Durum, sed levius fit patientia / Quidquid corrigere est nefas. [...]” Eredetileg a második sor így hangzik: „Quicquid corrigere est nefas.” BEDE Anna fordításában: „Fájdalmad szelidebb lesz, ha belényugodsz,/ nem másíthatod úgyse meg.”

16 A két verset Vajda András vizsgálja monográfiájában (*Látomáséremtés-jelképátformálás*); míg TARJÁNYI Eszter a *Ráchel siralma* esetében a műfaji hovatárolhatóság kérdésére tér ki tanulmányában (*A drámai monológ a szerepvesszéstől az örök zsidó és a műfaji háttér*).

17 A Szondi-töredékekről KICZENKO Judit közölt tanulmányt (*Útban a Szondi két apródjához. A Szondi-töredékek és más munkák*), s a dolgozat utolsó szakaszában kiemelt figyelmet szentelve a vallásos elemek megjelenésének, körüljárva például a „kegyelem” szó megjelenési formáit, és ennek lehetséges magyarázatait összekapcsolja a *Szigeti veszedelemben* megjelenő Zrínyi imáival.

18 Lásd: DÁVIDHÁZI Péter akadémiai székfoglalója („Harmadnap” Arany János és a feltámadás költészete) (http://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/Davidhazi_szekfoglalo_20110221.pdf)

vers mögöttes tartalmának felfejtése közben a Világos utáni tragédia felsejlése, az egész nemzetre vonatkoztatható életöszön, illetve életkedv elvesztése, a búskomorságba való áthajlás lehetősége.

A *Fiamnak* kapcsán Gyulai Pál csupán az életrajzi, lélektani adalékokat értelmezi; a léthelyzetből fakadó magatartást vizsgálva: egy olyan Arany Jánost rajzol meg a befogadók számára, aki egyfelől saját viselkedésére is kínos fegyelemmel ügyel, másfelől pedig, ezzel ellentétesen, egy kiegyensúlyozott, keresztény költő. Mindezek mellett még azt is fontos kiemelni, hogy Gyulai a lírai verset, azaz műalkotást a szerző egyes szám első személyű magánbeszédének, „vallomásának” tekinti, vagyis nem feltételez távolságot a szerző és a műalkotás lírai beszélője között. Voinovich Géza is hasonló gondolatmenetre jut monográfiájában:

Aggasztja családjának sorsa, fia jövője; imádkozni tanítja, mert maga is a hitet sóvárogja, csak ez maradt, vigaszul az ifjú nemzedéknek, mely idegent fog szolgálni hazája földjén, néma könnyek közt nézve a megtiprott erényt, a becsület nyomorát. (*Fiamnak.*) Az egész fiataláshoz szól; tartózkodó művészete családias költeményében, egyéni szenvedéseiben is a közfájdalmat érezteti. Egész lelkét sötét felhő árnyékolja; a kis házáról szóló, derült hangúnak tetsző versek alján mély szomorúság lappang.¹⁹

Barta János verstani vizsgálatot végzett, kiemelve a lírai megszólaló által megénekelt érzelmi-érzületi polifóniát, az egyre jobban megnyíló távlati perspektívák negatív festését. Barta inkább az apai érzelmekre helyezi a hangsúlyt, nála a vallásos felütés nem válik versszervező erővé. Mégis, talán itt, ebben a versben többről esik szó, mint egy, a gyermeke jövőjét féltő apai jótanácsok rímekbe szedéséről.

A vers alaphelyzete a következő: egy apa imádkozni tanítja gyermekét – s ez a látszólagos idilli indítás mégis mély keresztény gyökereket rejt magában. Arany már a versindításban csatlakozik a népi hagyományokhoz: a kezdősorból kiderül, hogy ismét este van. A családfő felsóhajtása („Hála Isten! este van megint,”) utal az elvégzett napi munka utáni pihenés örömére. Másfelől gyakran megfigyelhető – akár szépirodalmi művekben lefestett vidék/faluleírásaiban –, hogy a család este tudott összegyűlni, s egy imát elmondani akár a vacsoraasztal mellett, akár a nyugovóra térés előtt. Azáltal, hogy az atya és a gyermek viszony manifesztálódik már az ötödik sorban („Ily soká, fiacskám, mért vagy ébren?”), kettős síkra helyezi a költő a versben megjelenített viszonyt: egyfelől a szülő-gyermek kapcsolat szó szerint megjelenik, másik tekintetben azonban a klasszikus – keresztényi értelemben vett atya-fiú kapcsolat is modelleződik. Az ima hétköznapi meghatározása pedig a következőképpen írható le: a minden időben és helyzetben megélhető személyes kapcsolat Istennel, az élet Urával és fenntartójával. Azáltal pedig, hogy a versben megszólaló apaként/atyaként aposztrofálható, egyfajta transzcendentális áthallás figyelhető meg. Ahogy pedig az ember az ima által túllép önmagán, saját *teremtett* világán – azáltal elfogadja saját végességét és gyarlóságát. A versben megszólaló apai hangnem ugyanakkor kétségtelenül párhuzamba állítható a *Zsoltárok könyvének* néhány kiemelt

19 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1849–1860*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1931, 10–11. Voinovich a későbbiekben kitér a költő és a magánember sorsának összefonódására, példaként megemlítve a verset: „Viszont egyéni fájdalom színével palástolja hazafi bánatát. (*Évek, ti még jövendő évek, Fiamnak, A hajótörött.*)” = Uo., 301.

imájával, pontosabban szólva ezek feliratával.²⁰ Például a 17. zsoltár felirata a következő: *A tiszta szívű ember könyörgése. A Fiamnak* című versben ez a momentum a következőképpen jelenik meg a második versszakban: „... Örökök hát nem sokat hagyok; / Legföljebb mocsoktalan nevet: / A tömegnél hitvány érdemet.” Látszólag a keresztény kultúrkörben való sztereotip elmélyülés verse ez: az apa arra tanítja fiát, hogy a hit segítségével minden elviselhető (mintegy erre reflektálva ismétlődik minden versszak végén a „Kiskacsóid összetéve szépen / Imádkozzál, édes gyermekem!”). A gyermeki hit és biztonság utáni vágy szólal meg a versben, s a kálvinista Arany számára a vallás válik megtartóerővé. Ahogyan a *Letésem a lantot* esetében – itt is a múlt fontossága hangsúlyozódik: s az önmagát a szegény költővel történő azonosítása is ezt az aspektust erősítheti. A „szegény” szó versbe történő helyezése ugyanakkor nem pejoratív szempontból – vagy hatásvadász húzásként értelmezhető: a népköltészetben, népmesei hagyományban is megjelenő szegénység–tisztaság párhuzam domborodik ki a versben. A szegény költő nem részesedik semmilyen vagyontól, s emiatt a kizártság miatt a lelki tisztaság letéteményese, a boldog élet tulajdonosa. Ez kellő örökség lehet fia számára, akit ebben a tudatban akar felnevelni, s ezt erősítik a versszakok végén megjelenő felszólítások is. A kincs motívum, mely rögtön a szegénység megjelenése után következik a harmadik versszakban, megerősíti ezt az elképzelést: a hitnek van csupán megtartó ereje a földön, az apa számára viszont ez a tulajdon már nem található meg teljesen épen a lelkében. („Oh, ha bennem is, mint egykor, épen / Élne a hit, vigaszul nekem!...”). Megvizsgálva Arany helyesírását, s leveleit elolvasva feltűnhetne, hogy az éppen-épen szókapcsolat esetében a költő mindig a második alakot használta, de úgy gondolom, a versben – a kurziválás miatt is – nem az első szó értelme dominál, hanem a teljesség manifesztálódik. A három pont, amely az elhallgatásra, ki nem mondásra utal, alátámaszthatja ezt a vélekedést: ha ép lenne a költő lelkében a vallási élmény, a hitnek meglenne az a tisztasága s ereje, mely a jámbor (értsd jól) vallásos ember tulajdona, nem szorulna rá erre az elhallgatásra, nem így jelentkezne számára pszichikailag az elfojtásnak a fájdalma.

S itt található egyfajta szemantikai váltás is: eddig a szegénység és hit kapcsán felmerülő elmélkedés volt a jellemző megszólalás a versben, de a negyedik strófától megfigyelhető a hangnem megváltozása: a „majd” szó gyakori használata már nem a múltból való elmélkedés frázisait tartalmazza, hanem a jövő felé irányul. A negyedik és ötödik versszakban emeli ki a versben megszólaló költő a hit igazi erejét: amelyre korábban csak célzott, vagy konkrétan nem került kimondásra (például a „mindig tűrni és remélni” formula a harmadik strófában), itt végérvényesen manifesztálódik. Az a konzekvens vélekedés kerül kimondásra, amely minden vallásgyakorló ember számára egészen csak addig evidens, amíg meg nem tapasztalja a mindennapi életben, vajon meddig elég a hit, meddig tart a megtartó ereje, hogyha a világ – látszólag – minden gondja az emberre szakad, s úgy tűnik, hogy a problémák eltemetik. A lírai én itt, a vers szemantikai középpontjában teszi mérlegre ezeket az állításokat, s figyelmezteti imádkozni tanuló fiát is, hogy ekkor kell mindennél erősebben a hit felé fordulni. („Balzsamúl a hit malasztja légyen / Az elrejtett néma könnyeken.”, illetve: „S a butának sorsa földi éden: / Álljon a vallás a mérlegen.”) A korábban felvetett szegénység és kincs párhuzam itt egészül ki, s válik teljessé: csak a szegény ember tudja birtokolni ezt a kincset, s nem szabad összetéveszteni a földi kincssel és gazdagsággal. Az egyszerű olvasóban szintén felidéződik a szegény és a gazdag Lázár története: amíg előbbi a földi életében nélkülözött, s a másiktól hiába

20 Dolgozatomban a 17. zsoltárra térek ki, azonban kitekintést a következőkkel is érdemes lenne tenni: 86. zsoltár (*Ima nehéz időben*); 90. zsoltár (*Az ember mulandósága*); 102. zsoltár (*Ima megpróbáltatásban*); 142. zsoltár (*Az üdvözlét imája*). Vö. *Biblia*, s. a. r. RÓZSA Huba, Bp., Szent István Társulat, 2008, 653, 656, 660, 680.

kért segítséget, nem adott neki – addig a másik életben, a földi után már ő volt olyan helyzetben, hogy nem szenvedett szükségét. A megszólaló beszélő is mintha erre az aspektusra szeretné felhívni a gyermek figyelmét, csatlakozva egy költői hagyományhoz: hiába a világ hiábavalósága, nem azért kell küzdeni, hogy a földi életben látszólag mindene meglegyen az embernek, s ne szenvedjen hiányt. Ugyanis – az ötödik versszakban – kimondja a beszélő az általános igazságot: aki becsülettel él és dolgozik, annak a földi élet sosem lesz paradicsomi állapot. A hit az, mely segítségével ez az élet elviselhető, amelynek segítségével túlélhető, s becsületesen élve nyugodt szívvel várható az a bizonyos másik élet. Erre a végítéletre utal az ebben a versszakban megjelenő mérleg is: a vallás lesz az, melynek segítségével hol az egyik, hol a másik tányér kerülhet magasabbra a mindent eldöntő ítéletnél.

S az utolsó két versszakban jelenik meg a jövőbe való kitekintés a legkonzekvensebben: Arany a múlt idejű igealakot használta az utolsó versszakban (a felszólító modalitású „imádkozzál” helyett „imádkoztál”), s ezáltal nyomon követhető számunkra az ószövetségi zsoltárokhoz való visszanyúlás. Ez érdekes elegyet alkot az utolsó előtti versszakban megjelenített Szent Pál levelével²¹, melyben az apostol kifejezi reményét, miszerint hiába a teljes megismerés hiánya, a hit reménysége örökre az ember sajátja (elvonatkoztatva a szöveg hely exegetikájától.) Aranytól a két sík összebékítése zajlik: a fiának szánt sorok intellemmé alakulnak át a vallásos környezet megteremtésével. A sajátos, költői megfogalmazása, hogy mi lehet ezen a földön az ember sorsa, s hogyan alkalmazkodhat a

21 A Zsidókhoz írt levél 11,13: „Mind a hitben hunytak el, de anélkül, hogy az ígéret teljesedését megérték volna; csak messziről látták és üdvözölték, elismerve, hogy vándorok és jövevények a földön.” = *Biblia, i. m.*, 1339.

vallás segítségével. Rendkívül vékony a versben megidézett szituációban megrajzolódó határvonal: a vallás mint elízium megjelenítése könnyen hajolhatna ájtatosságba, és ezért ironikus felhanggal is párosulhatna akár, de Arany finoman elkerülte ezeket a nyilvánvaló buktatókat, melyek más költő esetén akár az előbb megemlített klisékbe torkollhattak volna.

A *Honnan és hová?* esetében az a szembetűnő, hogy a vers elején a megidézett üstököshöz hasonlóan záporoznak a kérdések a lírai éntől: ahogyan egy gyermek is kérdezni szokott – sokszor egészen triviális, vagy éppen zseniális dolgokat, hajtja a tudásvágy, úgy az itt megszólaló én is kíváncsi. Olyan kérdések merülnek fel, melyek egyszer legalább mindenkit megérintettek: mi a célja a létezésnek, s ha van, hová tartunk, miért élünk? Az ilyen típusú kérdésekre a racionális, emberi gondolkodás nem tudja mindent kétséget kizárva megadni a választ. Hiszen, ha már felmerülnek a kérdések, az azt jelenti, hogy az ember tudatában van saját kicsinységének – felismerte önnön határainak végességét: hogy létezik olyan, melyre nem tud a valós fizikai keretek között választ találni – tehát a feltételezés, hogy létezik egy transzcendens valóság, helytálló következtetés. A második versszakban megjelenik a lélek, mint a lírai ént foglalkoztató, megfoghatatlan manifesztum kérdésének gondolata. Megtörténik a hullócsillaggal való azonosítás, a kezdetet és a véget jelentő sötétség itt már a bölcső és a sír képévé alakul. De ugyanakkor a kétely megmarad: hogy mi történik, ha nincs folytatás?

Arany kérdésfeltevő énje is ilyen, racionális léleknek tűnik: a versben műveltségéről és tudásáról ad számot – s pont emiatt tolnak fel újabb és újabb kérdések, amikre nem tudja megadni a választ, s ekkor hívja segítségül a különféle vallások tanait a halál utáni életre vonatkozóan. A mondatok modalitása is erre a habozó, kételkedő magatartásra utalnak: a három pont gyakori elhallgatása pont az élszóban jobban megtapasztalható habozás retorikai alakzatával játszik a versben. S azért, hogy gyakran kérdésfeltevés jelenik meg a pontok előtt, jelzik a lírában megszólaló én bizonytalanságát és emésztő kíváncsiságát. Az első versszakban megjelenő hullócsillag – amelyből egy fél mondat erejéig egy sajtós bibliai utalás is kiolvasható –, a „sötét volt” szókapcsolat múltidejűsége a jelenre vonatkozóan a világosságot sugallja a befogadók számára, s ezt a képzetet erősíti az „újra az lesz” sorzáró szerkezet is. Ugyan itt egy hullócsillagról esik szó, de felbukkanása és hirtelen eltűnése nem példanélküli a szentírási szakaszokban sem. Megjelenése általában egy jelzett, a nép számára katartikus eseményt jelöl, melynek bekövetkezése sorsfordító hatással van a választott nép számára (vagy a hasonló fényjelenségeké, melyek szintén jelzésszerűen vannak elhelyezve egy adott szentírási történetben.)²² A *Bibliában* nem válik szét élesen az égitestek világa az időjárás világától, ezt figyelembe véve számos égi jelet találhatunk még: Illés többször hívott le tüzet az égből annak bizonyítékául, hogy Istent képviseli; Sámuel esőt kért aratás idején, egy napos időszakban, hogy a népet döntése téves voltára ébressze rá. Vagy a sötétség szintén erőteljes égi jel, például Egyiptom földje három napra sötétségbe borult, miközben az izraeliták lakhelyein megmaradt a világosság, Máté, Márk és Lukács evangélisták egységesen arról számolnak be, hogy Jézus Krisztus megfeszítésekor sötétség szállt le Izrael földjére „hat órától kilenc óráig”.

Az azonosítás, mely a második versszakban jelenik meg, már egy lépéssel közelebb hozza a kérdéseket feltevő ént a kompromisszumos válasz megelégséhez: a lélek is, hasonlóan a hullócsillaghoz, egy pályát jár be, fénnel tölti be az útja során végigjárt pillanatot. Ugyanakkor nem lehet

22 Például Teremtés könyve 15,17–19: „Mikor a nap lenyugodott és beállt a sűrű sötétség, füstölő kemencéhez és égő fáklyához hasonló valami ment végig ezek között a darabok között. Azon a napon kötött az Úr szövetséget Ábrámmal...”

meghatározni ennek a pályának sem az elejét, sem a végét: a pontok helyett ugyanis kettőspont áll a pálya végén, de nem lehet tudni, ez a be nem fejezett létezés merre folytatódik tovább. Érdekes kettősség jelenik meg a versben: a lírai én ismerteti az aktuális tudománytörténeti gondolkodást, mely most az anyag halhatatlanságát hirdeti, azonban a folyamat leírása, az állapotok megnevezése inkább eszünkbe juttathatja a lelket, mintsem az anyagot. A körkörös vándorlás, az újjászületés, a folytonos továbbélés nem a materiális anyagra vonatkozik, hanem a szellemre. S ezt támasztja alá a versben megszólaló is: hogyha már annyiszor bebizonyosodott, hogy a tudomány téved, nem lehetséges, hogy ebben az esetben is így van?

Az ember mulandóságának gondolata egyedülálló módon reprezentálódik: Arany, mint gyakorló s gyakorlott *Biblia*-olvasó ember, könnyen felidézhetette a 90. zsoltárt.²³ Ez a gondolat az ötödik strófában tér vissza, ahol a különböző világvallásokkal kapcsolja össze a versben megszólaló a lélekről s a halál után következő állapotról alkotott véleményét. A hindu, a pársz és a zsidóság kerül kiemelésre, lehangsúlyosabban a monoteista zsidó vallás. A „zengett Sziónon” zsoltár ebben az esetben Jeruzsálem városára utal, azon belül is a Sion hegyre. (Sion eredetileg Jeruzsálem legmagasabb, és egyben Izrael legszentebb dombja. Egyes prófétai írók könyveiben Jeruzsálemnek is szimbólumává vált, gyakran nevezik a várost Sion leányaként. Majd a későbbiekben nemcsak Jeruzsálemet, hanem Izraelt, illetve a népet is ezzel a névvel illették.²⁴) Ugyanakkor – ahogy a *Letésem a lantot* esetében is – nem az egész versen vonul végig a bibliai hagyomány, mint vonulat, hanem inkább részletekben. A test és a lélek szembeállítás nem újkeletű problémakör, hanem örökös felmerülő kérdés: korábban a kereszténységet is jellemezte ez a bináris opozíció, s néhány irányzatnál a fejlődéstörténete folyamán mindig jelenvalóvá vált hol az egyik, hol a másik objektnek a fel-, illetve leértékelése.

S tulajdonképpen itt jelenik meg a vallásos motívum a versben, de nem az eddig vizsgált mintákhoz hasonlóan, hanem kizárólag tudománytörténeti szempontból, az érvelés és ok-okozati összefüggések alátámasztásaként. Kétségtelen, hogy az eltelt idők folyamán történtek zsákcukák a tudomány szempontjából, de lehetséges, hogy most is egy ilyenben vannak. Arany megszólalója így zárja be tulajdonképpen a verset: ki tudja, hogy amit a tudós ma igaznak hisz vagy vél, az holnap is így lesz. Kétségtelen, hogy mindent feljegyeznek és továbbadnak: de a földi pályát mindenképpen

23 Az ember mulandósága

„(Mózesnek, az Isten emberének imája.) Uram, te voltál menedékünk nemzedékről nemzedékre, mielőtt a hegyek kiemelkedtek, mielőtt a föld és a világ kialakult. Isten, te öröktől fogva vagy, s örökké!

Te a halandót ismét porrá teszed. Így szólsz: „Emberek fia, térjetez oda vissza!”

Mert ezer év előtted annyi, mint a tegnapi nap, amely elmúlt. Vagy annyi, mint egy éjjeli őrállítás.

Hamar elragadod őket, olyanok, mint a reggeli álom, mint a sarjadó fű:

reggel kihajt, kiszöndül, estére lekaszálják és elszárad.

Valóban semmivé leszünk haragod előtt, megzavarodunk neheztelésedtől.

A szemed elé állítottad bűneinket, arcod világosságában látod vétkeinket.

Minden napunk haragodban múlt el, éveinket egyetlen sóhajként éltük át.

Éveinknek száma legföljebb hetven, s ha erősek vagyunk, eljutunk nyolcvanig. Ebből is a legtöbb betegség, hiú fáradozás; gyorsan elszállnak, hamar végük szakad.

Ki mérheti föl haragod erejét, ki fél eléggé haragod hevétől?

Taníts meg számba venni napjainkat, hogy eljussunk a szív bölcsességére!” = Zsolt 90.

24 A 65. zsoltár már a lelki Sionról beszél, a hívők közösségére alkalmazza a nevet. Az Újszövetségben Sion jelentése az üdvösség jelképe, és a megváltott ember lakóhelyét, a mennyországot jelképezi.

egy nagyobb rendszerben kell szemlélni. Arany életét is feljegyzí majd valaki, s minden bizonynal akadnak majd olyanok is, akik foglalkozni fognak vele: de nem lehet kiragadott kontextust vizsgálni csak, hanem el kell helyezni egy távolabbi perspektívában is. Arany versében is központi elem ez a kérdés: hol kezdődik az egyiknek a határa, s hol a másíknak? Hogyan befolyásolja egyik a másíkat? Ez a vers inkább a halhatatlan lélekbe vetet hit győzelmét szeretné hirdetni, s erről elmélkedik a strófákban. Egy idősödő lélek, aki áttekintve tereken és korokon képes leszúrni a következtetést: a korábban halhatatlannak hitt anyag nem lesz örök, hanem csakis a lélek. S teljesen mindegy, hogy mit hisz a hindu, a hellének vagy a keresztények, a végkövetkeztetése mindegyik vallásnak ugyanaz – ahogy a lírában megszólaló énnék is: nem tagadhatja meg egyik világvallás tanítását sem arról, hogy a földi élet egyszer csak befejeződik, de a tulajdonképpeni élet nem. Az pedig már más kérdés, hogy a földi életből mit tudunk hátrahagyni; a megszólaló ezt teszi mérlegre a vers utolsó strófájában könnyed stílusban előadva, s talán kissé el is ütve a versben korábban megtapasztalt hangnemtől. Itt újra visszatér az első versszakban megidézett sötétség és hullócsillag, az idő haladásának gondolata a következő nemzedékre hagyva az értelmezés örökségét.

Konklúzió helyett

Tolleet non solum lege, sedora – vedd és ne csak olvasd, imádkozd –, összegezheto az aranyi vallásosság esszenciája, mely a kiválasztott versekben is hangsúlyos szerepet kap. Ratzinger mondta: „mert ahol az ember Istennel érintkezik [...] embersége elégtelen arra, mit kifejezésre kell juttatnia...” – a teológus szavai Arany Jánosnál újabb aspektussal bővültek. Az aranyi lírában nem a klasszikus, feltétel nélküli és végtelenül szerető isten arca rajzolódik ki, de klisészerű és hiábavaló lenne a kontextusban hasonló momentumokat keresni. Az itt megjelenített világvég, megénekelt istenkapcsolat szekvenciaszerű zsoltárrá, köszönetté válik, egyfajta hálaimává. Mottóul a *Prófeta-lomb* című verset választottam, zárásul visszautalnék a versre. Ahogy Jónás volt a romlást vivő hírmondó Ninivének, s sokáig nem tudott megbékülni Isten akaratával – úgy Arany János volt a visszafogott vallásosság manifesztálója az 1850-es években. Ha nem is volt megelégedett sorsával, szavát nyíltan nem emelte fel, beletörődött a megváltozhatatlanba, s így vált kösziklára épített házzá a homoktengerben,²⁵ s ezért lehet a bicentenárium kapcsán még mindig újat mondani róla, s vizsgálni verseit a mai olvasók számára is. Péterfy Jenő Arany *Mindvégig* című versét hozza példának arra, hogy: „olyan ez a költemény, mint az a mesés kagyló, mely csak akkor hangzik, ha arra való fülhöz szorítjuk.” Arany vallásos költészete is ilyen kagyló, melyet magunkhoz kell vonni – s óvatosan magunkhoz szorítani.

25 Németh G. Béla szerint „illúziótlan szembenézés.” = NÉMETH G. Béla, *Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok*, Bp., Magvető, 1970, 29.